

Úvod: Vývojová perspektiva africké filosofie a společnosti

*Jan Svoboda, Marek Hrubec,
Albert Kasanda*

V této knize se zaměřujeme na africkou filosofii z chronologické perspektivy. Snažíme se objasnit, že africká filosofie má podstatně delší a strukturovanější vývojovou trajektorii, než je obvykle známo nejen mezi filozofy, ale i mezi odborníky na africká a globální studia. Tím máme na mysli jak historické počátky africké filosofie, tak její diferenciaci v jednotlivých vývojových etapách a také směřování do budoucna. Podobně jako ve svých dřívějších analýzách a v návaznosti na mnohé evropské a africké rozborů přitom sociální filosofii – naše hlavní téma – chápeme v širším pojetí a zahrnujeme do ní také analýzy politické, právní či morální filosofie. Filosofii společnosti zároveň nepojímáme izolovaně, ale v širší interdisciplinární kooperaci s humanitními a sociálními vědami, což nám umožňuje kritický rozbor v rámci reflexe vývoje afrických společností a jejich interkulturních interakcí s jinými společnostmi v globálním kontextu.¹

Identifikace jednotlivých vývojových epoch afrických společností je jedním z výchozích předpokladů pro vlastní zkoumání africké problematiky. Přesto se tak dosud ve většině rozborů neděje a předpokládá se téměř auto-

¹ Viz například svazky v ediční řadě *Filosofie a sociální vědy*: Kasanda, A., *Současná africká sociální a politická filosofie*, Praha, Filosofie 2018; Hrubec, M. (ed.), *Interkulturní dialog o lidských právech*, Praha, Filosofie 2008; Svoboda, J., Štěch, O. (eds.), *Interkulturní vojna a mír*, Praha, Filosofie 2012.

matically jednoduché dělení na prekoloniální, koloniální a postkoloniální éru. Jakkoli je toto členění také důležité, rozhodně nemůže být vyčerpávající, neboť přehlíží další důležité a jemnější diferenciaci, a tím i éry. Proto se v této knize chronologií zabýváme, a to ve vztahu k interním (africkým) a externím (mimoafrickým) vlivům.

Podíváme-li se nejprve na současné období, spatřujeme Afriku jako kontinent, který je dosud politicky i ekonomicky do značné míry jen málo sjednocený a více než jiné kontinenty pod vlivem vnějších sil. Přesto role afrických zemí a Africké unie roste, a to jak z hospodářského, tak politického hlediska. Velké a středně velké rozvojové země světa, které jsou v posledních dekadách na ekonomickém vzestupu jakožto různorodé modernity a civilizace, spolupracují na rozvoji afrických zemí v multilaterálním kontextu v rámci spolupráce Jih–Jih. Ve středu zájmu jsou rovněž lokální i globální bezpečnostní témata, a to jak na úrovni států, tak nestátních aktérů. Hlavní rozvinuté země si jsou těchto interních a externích tendencí vědomy a v reakci na ně již částečně přehodnocují a také zintenzivňují své vztahy s Afrikou. Již tento první pohled na současnou situaci v Africe nám napovídá, že se setkáváme s obdobím prosazujícího se multipolárního a multilaterálního uspořádání světa. Na základě porovnání s nedávnou minulostí víme, že to není nic samozřejmého a že to má důležité konsekvence též ve filosofii i humanitních a sociálních vědách.

Vzdálíme-li se časově více do minulosti, vidíme, že po pádu socialisticky orientovaných zemí střední a východní Evropy na sklonku osmdesátých a začátku devadesátých let minulého století a po následných událostech v Africe, především vzhledem k druhé válce v Kongu, nastává unilaterální období. Přestože v Africe docházelo ke změnám již po pádu východního bloku, milníkem

se stala právě až druhá konžská válka (1998–2003), do níž se zapojila řada afrických i mimoafrických zemí. Tento konflikt bývá proto nazýván velkou africkou válkou, nebo dokonce africkou světovou válkou.

Předchozí historické období bývá obvykle označováno jako postkoloniální éra. Jelikož velké množství afrických zemí získalo nezávislost na koloniálních mocnostech v šedesátých letech 20. století, můžeme o období od těchto událostí nejméně do konce studené války (případně ještě déle) psát jako o postkoloniálním, či přesněji dekoloniálním období, neboť v něm převládaly snahy afrických zemí o překonávání pozůstatků kolonialismu.

Koloniální období plné brutality je samozřejmě nutné důkladněji než dosud zkoumat a studovat jako historické období, které zahrnovalo také genocidu a destrukci společností a kultur v Africe i jinde ve světě. Důležité je vidět mnohé rozvinuté společnosti a kultury v éře před příchodem tohoto novověkého kolonialismu.

S tím úzce souvisí náš další zájem v této knize, který se týká existence a rozvoje africké filosofie právě v dřívějším období ještě před příchodem západních kolonizátorů. Tato filosofie vznikla v úzké návaznosti na interkulturní výměny především mezi africkými kulturami a kulturou židovskou a křesťanskou, spjatou s evropskými tradicemi, přičemž se uplatňovaly také další kulturní vlivy včetně islámských.

Svůj zájem v této knize však neomezujeme pouze na historii a současnost, ale identifikujeme také nastupující tendence vývoje a mapujeme pravděpodobně budoucí vývojové trajektorie. Touto oblastí se zabýváme v návaznosti na polylateralismus, panafricanismus a afropolitismus vzhledem k africké identitě a emancipaci.

Souhrnně lze říci, že bychom v knize rádi upozornili na tři hlavní ideje: za prvé, na vlastní chronologii africké sociální filosofie a společnosti, a to vzhledem k významným zemím a makroregionům světa především

v časovém rozmezí od pádu kolonialismu do současnosti; za druhé, na jedno z center počátků africké filosofie před prosazením kolonialismu v Africe, konkrétně na etiopskou filosofii; a za třetí, na aktuální a přicházející tendence vývoje. Je zřejmé, že tímto výkladem neanalyzujeme celé dějiny africké filosofie a společnosti, ale zaměřujeme se na tři konkrétní významné etapy, které se stávají předmětem jak akademických, tak i dalších analýz a polemik.

* * *

Výše uvedeným významným etapám afrického vývoje odpovídají tři interdisciplinární kapitoly této knihy napsané třemi autory. Lze je považovat za tři studie provázané především zájmem o přezkoumání sociální filosofie a společnosti z hlediska času a prostoru, a to zejména z hlediska přezkoumání vztahu Afriky ke světu – především s důrazem na překonávání eurocentrismu a s větším oceněním významu Afriky a africké filosofie. Zatímco první a třetí kapitola propojuje hlavně sociální a politickou filosofii s globálními studiemi, druhá kapitola je zpracována v rámci dějin sociální filosofie a dějin společnosti. Všechny tři kapitoly přispívají k africkým studiím svými interkulturními analýzami.

První kapitola Marka Hrubce se zaměřuje na chronologii Afriky ve vztahu k makroregionálním interakcím. Otevírá perspektivu sociální a politické filosofie času a prostoru jako důležité hledisko africké filosofie v globální komparaci. To přináší důraz na znovupromyšlení historie, strukturace a nastupujících tendencí africké společnosti a filosofie. Umožňuje překonávání eurocentrického posuzování africké filosofie a poskytuje prostor pro její nové rozbory a uznání ze spravedlivější perspektivy.

Kapitola provádí konceptualizaci jednotlivých časových period v Africe a specifikuje teritoriální přístupy,

kterými se tyto periody vzhledem ke světovému dění vyznačovaly či vyznačují. To souvisí s lišící se mírou zájmu o Afriku, který o tento kontinent řada mimoafrických zemí v různých časech projevovала. Analýza ukazuje, že tato periodizace nemůže být přebírána z jiných oblastí světa, jak se to obvykle děje, ale musí respektovat vnitřní africký vývoj a jeho interakce s okolním světem.

Zaměřuje se hlavně na chronologickou analýzu období, které začíná v mnoha afrických zemích v šedesátých letech 20. století po pádu kolonialismu, přechází přes přítomnost a otevírá se budoucím vývojovým tendencím. Mapuje tedy nejprve postkoloniální a dekoloniální etapu s jejími různorodými společenskými experimenty, což je časový úsek, který se do velké míry kryje se „studenu válkou“, jež však byla v Africe válkou „horkou“. Následně kapitola zkoumá unilaterální období po „studené válce“. Poté se věnuje nedávnému a současnému údobí posilujícího multilateralismu, kdy se v globálním rámci otevřel prostor plurality pro více světových makroregionů, kterými jsou většinou velké a nejlidnatější země světa – s vlivem také dalších zemí. Kapitola rovněž nastiňuje budoucnost afrických společenských modelů v prostředí globálních polylaterálních vztahů. Přestože se tyto zmíněné vývojové fáze do určité míry překrývají a jednotlivé tendence koexistují, je těmito trendy možné ve většině afrických zemí identifikovat hlavní charakteristiky každého uvedeného období.

Rozbor tedy nabízí konceptualizaci temporální trajektorie od kolonialismu a antikolonialismu přes postkolonialismus a dekolonialismus, následný unilaterální až k dnešnímu multilateralismu a k nastupujícím budoucím polylaterálním tendencím. To otevírá prostor budoucím africkým modelům společnosti, které by mohly lépe naplnit potřeby a zájmy tamních obyvatel. Ten-

to přístup vyžaduje artikulaci tématu nejprve zezdola a zevnitř od tamních obyvatel v souladu s jejich tradičními a současnými koncepcemi, jež by ovšem byly ve vzájemně prospěšných interkulturních interakcích s dalšími mimoafrickými modely.

Autorem druhé kapitoly je Jan Svoboda, který se věnuje racionalitě v dějinách etiopské filosofie a snaží se korigovat nesprávné představy o africké prekoloniální filosofii. Oproti tradičnímu konzervativnímu evropskému názoru, že filosofie do Afriky přišla až s kolonialismem, stejně jako oproti moderním pojetím afrických, ale i některých evropských či jiných filosofů, kteří usilují o nalezení počátků afrického filosofického myšlení v domorodých kulturách a tradicích, kapitola naznačuje další možnost, kterou lze v daném kulturně-historickém kontextu vysledovat. Poukazuje na skutečnost, že racionalita v etiopské filosofii se přirozeně zrodila bez přímého vlivu kolonialismu a vyvstala jako vyzrálý plod na pozadí nábožensko-spirituálního, kulturně-uměleckého i politicko-hospodářského vývoje etiopského státu. Vznikla tedy postupným dynamickým prolínáním různých dějinných vlivů, které do tohoto specifického civilizačního vývoje pozitivně vstupovaly, a spolu s jejich účinnou kritickou reflexí tento vývoj nutně formativně utvářely.

Tyto vlivy jsou prastaré a svou historickou jedinečností impozantní. Sahají až k samým kořenům legendární šalomounovské dynastie, tj. do 10. století př. n. l., jak nám prozrazuje jedna z nejvýznamnějších literárních pamětihodností – *Kibre Negest*. Z tohoto jedinečného kulturně-historického kvasu vyrostla nezapomenutelná kulturní tradice Etiopie. V 17. století nabyla i své ryze filosofické podoby. Autor ji sleduje a dokládá na dochovaném písemném odkazu dvou etiopských myslitelů, jimiž jsou Zera Jakob a jeho žák a následovník Wolde Hijwot. Svérázný duch této racionalisticky směřované filosofie, prodchnutý hlubokým smyslem pro

svobodomyšlnost a náboženskou toleranci, měl své dobové sociální opodstatnění. Byl přirozenou kritickou reakcí na stupňující se náboženskou nesnášenlivost a nárůst násilí, které v onom filosofickém ohledu volaly po přísném znovunalezení neotřesitelného univerzálního religiózního základu spočívajícího v jedné jediné pravdě, kterou nelze rozporovat.

Myšlenkové úsilí Zera Jakoba, jež nám ve svém autobiograficky pojatém *Zkoumání (Hateta)* představil, primárně vycházelo z filosoficky zaměřené a důsledně vedené skepse. Zera Jakob pochybuje o všech náboženských stanoviscích, která si ideologicky protirečí a odporují přirozenosti člověka. Jediným kritériem, o které opíral svou neotřesitelnou filosofickou víru, se stalo „božské světlo lidského rozumu“. Stěžejním výtěžkem jeho skeptického postoje bylo racionální zjištění, že Bůh jakožto nekonečná a dokonalá bytost existuje. V tom se ostatně všechna náboženství shodují. Poté Zera Jakob rozpracoval své epistemologické úvahy a došel k závěru, že lidský rozum je součástí rozumu božského, přičemž víru v jeho dokonalost a nadčasovou hodnotu pro člověka důsledně ukotvil v existenci původního řádu přírody a společnosti. Člověku nadanému tímto božským rozumem je v onom působivém hierarchickém řádu vymezeno místo nejvyšší. Je proto podle Zera Jakoba morální povinností každé lidské bytosti zkoumat boží řád a jeho zákony, aby v souladu s boží vůlí, jež se v těchto zákonech účelově zprítomňuje, jednala správně.

Tato podstatná strukturální zkoumání, která Zera Jakob ve svém vynuceném ústraní jeskyně intenzivně vedl, mu krok po kroku otevírala zcela nové a nadějnější myšlenkové obzory, jež ohlašovaly zletilejší formu nadcházejícího věku lidstva, ony příhodné a požehnané chvíle – *kairoi* – nabitě možnostmi srovnatelnými s výjimečnou dobou vzniku evangelia. Na straně druhé jeho rozumová zkoumání vehementně popírala platnost zavedených norem tradiční morálky a v důsledku vlastně

vše, v co Zera Jakob doposud věřil. Na dobovém pozadí sílících náboženských pnutí v Etiopii se mu ozřejmovalo, že žádné z existujících náboženství, ať už křesťanské, islámské, židovské nebo jiné, si nemůže pravdu přivlastňovat jen pro sebe. A poněvadž si nepřirozeně vzájemně odporují, jsou všechna neoprávněná. V praxi pak toto bezprecedentní religiózní odcizení neznamenalo nic jiného, než že namísto shody se permanentně hledaly vzájemné rozpory. Pokud skutečně věříme, že Bůh je spravedlivý, je protismyslné tvrdit, že by si pravdu mohlo uzurpovat jedno náboženské vyznání na úkor druhého, natož tvrdit, že nějaký národ je vyvolený a druhý mu musí bezmezně podléhat. Jako moderní racionalistický myslitel se Zera Jakob výslovně postavil proti dogmatické víře v zázraky a podkopával samy fundamenty tradiční teologie.

Na Zera Jakoba navázal vlastním *Hateta* jeho žák a přítel Wolde Hijwot, jehož filosofická zkoumání jsou však na rozdíl od teoretičtější orientovaných metafyzicko-epistemologických zkoumání jeho učitele zaměřena více empiricky a s výraznějším akcentem na praktické potřeby společnosti, především pak i s reformním úmyslem zlepšit životní podmínky sociální vrstvy, ke které patřil. Na pozadí bohaté tematické šíře příkladných prakticko-filosofických snah se jako červená nit odvíjí modernistická myšlenka, že náboženskou svobodu nepřijímáme slepě. Nenabýváme ji bez přísné kritického přehodnocování zaběhnutých zvyklostí své země, stejně jako se pozitivně neuskutečňuje bez nutnosti reflexe konkrétních potřeb i možností daného sociálního celku. Náboženskou svobodu lze požívat jen aktivní a hodnověrnou participací na věcech obecně prospěšných. Osobitý příklon Wolde Hijwota ke konkrétním sociálním otázkám, prohlubovaný jeho empiričtější zaměřeným přístupem ke skutečnosti, můžeme považovat za typický ideový příklon k praktické, především morální filosofii.

Tato druhá kapitola ukazuje, že Etiopie – ostatně jediná africká země, která nebyla nikdy kolonizovaná – nemá jen jedinečnou domorodou kulturu, náboženství i starobylý jazyk, jehož prostřednictvím k nám původní literární zdroje promlouvají dodnes; oblast Afrického rohu je mimořádná také tím, že se v ní zrodila svébytná filosofie. Tento druh písemně doložené racionalistické filosofie vznikl ve specifickém kulturním prostředí, které upřednostňovalo nezávislé kritické myšlení, na něž bylo možné tradičně navazovat a pozitivně ho rozvíjet. Je zřejmé, že formotvorný sociální význam této africké filosofie předznamenala účinná snaha úzce propojovat teorii a praxi s cílem kompletní reformní obrody etiopské společnosti.

Třetí kapitola napsaná Albertem Kasandou předkládá rozbor, které naopak směřují od minulosti k africké současnosti a budoucnosti. Analyzuje dosavadní afropolitní tendence, ukazuje jejich limity i potenciál vzhledem k africké identitě a emancipaci. Nejprve zkoumá teoretické počátky a uplatnění konceptu *afropolitismu* a poté se jím zabývá ve smyslu vztahu Afričanů ke světu vzhledem k jejich identitě a možnostem jejich koexistence a integrace v různých částech světa.

Koncept afropolitismu je důležitým pojmem v africké sociální a politické filosofii a také v kulturní teorii a praxi. Zastánci afropolitismu jej porovnávají s *panafrikanismem* a směrem *négritude*, přičemž tvrdí, že afropolitismus je vhodnější pro vyjádření jak africké identity a emancipace, tak také prostoru a vztahů Afričanů k dalším oblastem světa, a to hlavně v nových kontextech a dopadech globálních interakcí.

Každý směr má své meze a možnosti, které se ukazují například v problémech esencialismu u starších směrů. Důležitá je komparace a identifikace podobností a rozdílů mezi afropolitismem na jedné straně a panafrikanismem a směrem *négritude* na straně druhé. Za-

tímco panafricanismus, négritude i afropolitismus sdílí alternativní přístup k minulosti svou kritikou kolonialismu, rozdíl mezi nimi jsou především v principech stálosti a změny. První dva historicky dřívější směry mají své základy v principech stálosti a stability. Oproti tomu poslední směr se opírá o principy změny a mobility. Zatímco první dva směry směřují ke stabilním identitám, poslední směr poskytuje oporu identitám novým a hybridním. Kapitola však ukazuje, že obě tendence jsou jednostranné a neadekvátně staví do kontrastu dva póly života. Oba póly – stabilita a změna, partikulární a všeobecné, lokální a globální – jsou však důležité pro život člověka a světa.

Tato východiska mají své konsekvence, jež se projevují v řadě oblastí – ve filosofii, románech a dalších veřejných i soukromých formách vyjádření. Afropolitismus přinesl nové podněty a otevřel nové diskuse, které umožnily porovnání s předchozími relevantními africkými směry myšlení a jednání a rovněž identifikaci jejich limitů a potenciálu. To vede k novým vývojovým tendencím a proměnám africké identity ve vzájemné konverzaci a kooperaci s jinými identitami v dalších oblastech světa. Tento dialog, či přesněji polylog, umožňuje zvyšovat úsilí o větší sociální, ekonomickou, politickou a kulturní spravedlnost v Africe i v globálním měřítku.

* * *

Souhrnně lze říci, že se v této knize věnujeme africké filosofii s ohledem na její temporální aspekty, kdy vycházíme z předpokladu, že perspektiva sociální filosofie času a prostoru umožňuje v interdisciplinární spolupráci s humanitními a sociálními vědami větší a hlubší pochopení africké filosofie.

Předně ukazujeme, že vývoj africké filosofie a obecněji vývoj africké společnosti – či v plurálu afrických

filosofii a společností – je strukturovanější a delší, než se obvykle předpokládá. Je možné jej podrobněji dělit a koncipovat, jak ukazujeme v chronologii afrických vývojových trajektorií. Začíná historicky dříve, neboť zahrnuje jak vlastní autochtonní zdroje, tak vzájemné interkulturní ovlivňování s mimoafrickými zdroji. Trajektorie afrického vývoje také sahá dále do budoucna, než jak je obvykle analyzováno, neboť se rozvíjí v již postupně artikulovaných tendencích, jež směřují od současnosti do budoucnosti, která by měla Afričanům přinést spravedlivější život. A také v soudobých dějinách a v současnosti, tedy v posledních desítkách let od získání nezávislosti mnoha afrických států, je třeba vývoj členit podrobněji do více ér, než jak tomu dosud obvykle bylo.

Claude Sumner, kanadský badatel a profesor na adisababské univerzitě, který se dlouhodobě zabýval africkou filosofií a její komparací s filosofií evropskou, v roce 1976 napsal: „Moderní filosofie vznikla v Etiopii ve stejné době jako v Anglii a Francii.“² Nelze než souhlasit se Sumnerem i dalšími současnými znalci africké filosofie, kteří volají po nápravě a chtějí etiopské filosofy vidět po boku výrazných evropských filosofických osobností, jejichž racionalistické myšlení se stalo nedílnou součástí světové filosofie. Větší integrace afrických filosofů do světové filosofie nejenže nutně vyvrací onen stále rozšířený a povýtce neopodstatněný eurocentrický pohled na povahu subsaharského „předkoloniálního“ myšlení, ale stejně tak vrhá nové kritické světlo na tradiované pojetí vývoje novodobého racionalistického myšlení, které nebylo omezeno pouze na specifické evropské podmínky.

² Sumner, C., *Ethiopian Philosophy*, sv. II, Commercial Printing Press, Addis Ababa 1976, s. 275.

Překonávání eurocentrismu a obecněji západocentrismu v érách postkolonialismu a dekolonialismu, unilateralismu a multilateralismu a v nastupujícím polylateralismu muselo zvládnout mnoho překážek, přičemž další výzvy africký kontinent teprve čekají. Nejen proto, že nová doba patrně přinese nové krize a konflikty, ale také proto, že se často vracejí již překonané problémy, s nimiž je nutné se znovu vyrovnat. Bez analýz těchto otázek nemůže současná a budoucí africká sociální filosofie uspět. Nové modely africké společnosti a politiky, které kriticky navazují na panafricanismus, afropolitismus a další nové polylaterální tendence vývoje, budou mít před sebou také nové možnosti interkulturní a transkulturní kooperace s partnery z globálního Jihu.³ Spravedlivé globální uspořádání bude ovšem vyžadovat kritické posouzení a nalezení společné domluvy se všemi partnery na základě pochopení a překonání historických nespravedlností.

Kamerunský filosof, historik a rovněž politický teoretik Achille Mbembe v úvodu své knihy *Kritika černého rozumu*, která je kritickou teorií rasismu, kolonialismu i současného systému, o svých temporálních rozborech píše: „Nejedná se o historický výčet idejí ani cvičení v sociologické historii, nýbrž opírám se o historii, abych díky ní navrhl styl kritické reflexe našeho současného světa. Tím, že stavím na čelné místo jistý druh reminiscencí, napůl sluneční, napůl měsíční, napůl denní, napůl noční, zabývám se v mysli jedinou otázkou: Jak můžeme důsledně promýšlet diferencí a život, podobné a nepodobné, přebytkové a *společné*? Tento druh tázání je blízký černošské zkušenosti, která umí velice dobře

³ Abidde, S. O. (ed.), *Africa, Latin America, and the Caribbean: The Case for Bilateral and Multilateral Cooperation*, Lexington Books, Lanham 2018; Dussel, E., *A New Age in the History of Philosophy, Philosophy and Social Criticism* 35, 2009, 5, s. 499–516.

zaujmout místo prchavé hranice v současném vědomí, kde slouží jako věčně se pohybující zrcadlo.“⁴ Právě na takové myšlení navazujeme v předkládané práci.

* * *

Tato kniha by mohla jen obtížně vzniknout bez pomoci mnoha lidí. Rádi bychom poděkovali v první řadě kolegům z Univerzity Addis Abeba v Etiopii a z Národní univerzity v Nigérii. Děkujeme také kolegům z African Studies Association of Africa za zvláště cenné rady a debaty na bienální konferenci, jejíž čtvrté pokračování se konalo v dubnu 2022 v Kapském Městě v Jihoafrické republice. Jmenovitě děkujeme Achillemu Mbembemu za inspiraci a všechny podněty. Mimořádné poděkování za letitou spolupráci náleží Pavlu Mikešovi, afrikanistovi a českému velvyslanci pro Etiopii, Džibuti, Jihosúdánskou republiku, Komorský svaz, Seychelskou republiku a Somálskou republiku. Náš dík za dlouhodobou spolupráci patří Aleně Rettové z Bayreuth Univerzität a Janu Záhoříkovi ze Západočeské univerzity. Nemůžeme zapomenout na diskuse s kolegy z našeho Centra globálních studií při Filosofickém ústavu Akademie věd ČR včetně pomoci asistentky Marie Hlavičkové a též na podnětné debaty s pracovníky České asociace pro africká studia. Rádi bychom poděkovali také všem dalším kolegům, přátelům a rodinným příslušníkům, kteří – někdy se zájmem, jindy s obdivuhodnou trpělivostí – sledovali a podporovali náš nadšený zájem o zkoumání africké filosofie a společnosti.

Za limity této knihy neseme samozřejmě odpovědnost my sami. Meze našeho poznání jsou dány většinou rokem 2021, kdy jsme dopsali hlavní části této knihy.

⁴ Mbembe, A., *Kritika černého rozumu*, přel. M. Kotišová, Filosofia, Praha 2022.